

XII GLOBAL SCIENCE

AND INNOVATIONS 2021: CENTRAL ASIA

**INTERNATIONAL SCIENTIFIC-
PRACTICAL JOURNAL**

Nur-Sultan, Kazakhstan

**ОБЪЕДИНЕНИЕ ЮРИДИЧЕСКИХ ЛИЦ
В ФОРМЕ АССОЦИАЦИИ
«ОБЩЕНАЦИОНАЛЬНОЕ ДВИЖЕНИЕ «БОБЕК»
КОНГРЕСС УЧЕНЫХ КАЗАХСТАНА**

ISSN 2664-2271

**«ГЛОБАЛЬНАЯ НАУКА И ИННОВАЦИЯ 2021:
ЦЕНТРАЛЬНАЯ АЗИЯ»**

№ 1(12). Февраль 2021
СЕРИЯ «ФИЛОЛОГИЧЕСКИЕ НАУКИ»
Журнал основан в 2018 г.

IV ТОМ

ГЛАВНЫЙ РЕДАКТОР:
Ж.Малибек, профессор;
Ж.Н.Калиев к.п.н.;
Лю Дэмин (Китай),
Е.Л. Стычева, Т.Г. Борисов (Россия)
Заместители главного редактора: Е. Ешим, Е. Абиев (Казахстан)

2. Мамандардың біліктілігін арттыру бағдарламасы
3. Қазақстан Республикасында орта білім мазмұнын жаңарту аясында қазақ тілінде оқытатын мектептердің қазақ тілі мұғалімдерінің біліктілігін арттыру бағдарламасы
4. К. Өксікбаева, Оқушылардың қазақ тілі пәнінен жазылым іс-әрекеті дағдысын дамыту жолдары

ӘОЖ 82-1/-9

ҚИССА МЕН ДІНИ ДАСТАНДАРДЫҢ ЗЕРТТЕУЛЕРІНЕ ШОЛУ

Кайранбаева Назым Нургельдиевна

әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің PhD докторанты
Алматы, Қазақстан

Кайранбаев Нурали Сагидуллаевич

әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің оқытушысы
Алматы, Қазақстан

***Аңдатпа:** Бұл мақалада қазақ даласында батырлық жырлардың дәстүрімен тікелей үндесіп, қалыптасып, қатар дамып келген ұлттық дастандарының маңызды бөлігі болып табылатын діни дастандардың пайда болуы, таралуы мен зерттелуі жайлы, сонымен қатар қазақ даласына шығыс әдебиетінен әсер еткен қиссалардың маңыздылығы мен орны жайлы сөз қозғалды.*

***Түйін сөздер:** Батырлық жырлар, діни дастандар, қисса.*

Діни дастандар – Ислам дінін жайып, қарапайым халыққа дін үшін күрес жүргізген батырлардың әңгімелерін жеткізуге мақсатталған халық ауыз әдебиетінің бір жанры. Олар қазақ даласына XVIII ғасырда алғашқыда ауызша, кейін жазба түрде тарай бастады. Қазақ даласындағы діни нанымдар мен ислам құндылықтары қазақ халқының салт-дәстүрі, мәдениеті мен әдебиетіне енуі – діни дастандар арқылы да іске асырылған болатын. Дінді қарапайым халыққа түсіндірген кезде дастандар мен батырлық жырлар арқылы жеткізген әдіс, әсіресе Кіші және Орталық Азияда, Иранда қатты таралды. Ауылдың үлкені-кішісі жиналып, жыршылардың әңгімелерін, батырлардың ұлт, ел, дін үшін күрестерін, жолда болған оқиғаларын тыңдаған [1, 238].

XIX ғасырдың екінші жартысында Ресей империясы Орта Азияны отарлап алғаннан кейін мектептер мен медреселер жүйесінде ішінара өзгерістер жасалды. Қазан қаласынан баспахана қарпімен басылған Құран мен Әптиек, Үндістан мен Ираннан ақындардың литографиялық үлгімен басылған өлең жинақтары-диуандар әкеліне бастады [2, 148].

Қазақ әдебиетінде діни дастандар қисса жанрымен ұштасатынын байқаймыз. XIX ғасырдың II жартысында дамыған қиссаларды қазақ фольклорына үлкен әсер еткен шығыс (араб-парсы) әдебиетінің сюжеттеріне құрылған, тарихи оқиғалы поэтикалық шығармаларды атайды. Қиссалардың басқа жанрлардан айырмашылығын Р. Сыздықова негізгі белгілерін көрсетеді [3, 221]:

- сюжетті, оқиғалы, көлемді шығарма болулары;
- тақырыбы мен сюжеті араб, парсы, түркі тілдерінде жарияланған үлгілерден алынғандықтары;
- тілдерінде, әсіресе грамматикалық тұлға-тәсілдерінде шағатайлық, ескі қазақтық жазба дәстүр элементтерінің қатысуы болып табылады;
- қисса жанрының жазба дүниелер екендігін атауға болады;
- «кітаби тіл» деген терминнің қазақ топырағында жасалу, таралу тарихының сыры ашылады.

Ғалым А.Қыраубаеваның: «Нәзіраның негізгі тақырыптары ежелгі шығыс сюжеттері, жанры қисса дастандар болды. Қисса араб тіліндегі әдеби үрдіс ретінде тарап, араб халифаты қарамағынан шығып, Саманид патшалығы құрала бастаған парсы әдебиетінде жалғасты» [4, 148] пікірін де қосуға болады. Дегенмен, аталмыш белгілері мен тұжырымдарды негізге ала отырып, біздің қарастырып жатқан діни қиссалар мен дастандар мазмұны жағынан араб-парсы сюжеттерін алып тұрса да, олар қазақ даласында қисса жанрының туылып, ел ішінде таралып, ескі қазақтық жазба дәстүр элементтерін қатысқанын дәлелдеуге болады.

Әдебиетші А.Ж. Жақсылықов діни қиссалардың жанрлық сипатыны назар аударып, олардағы мифологиялық қолданыстардың қалай, қандай деңгейде қолданғандығы жайлы: «Книжная литература восточных кисса и дастанов, достаточно широко представленная в национальном искусстве слова XIX века, оказывала существенное влияние на развитие общественного сознания в Казахстане», — деген пікір айтады [5, 65].

XIX-XX ғасырдағы саяси идеологиясының өрбуіне қарамастан, “мұсылмандық қозғалыс” қазақ даласында жанданды. Мешіт ашып, медресе салдыру ісі өрістеді. Жазба насихат та күшейді. Пайғамбардың өмірін, Құранның аят-хадистерін, аңыздарын, шәкір-шәкірат, Хасен-Хұсайын, Дариға қыз, Хазірет Әлі жорықтарын, төрт шадияр, 33 мың сахабаны жырлаған кітаптар қаптап кетті. Халықты өзіне қарату жайындағы діни талас тартыстардың барысында Батыс пен Шығыстың классикалық әдебиет үлгілері қосарлана жетіп, қазақ әдебиетінде кітаби ақындардың дәстүрі қалыптаса бастады [6, 123].

Кейбір ғалымдар қисса мен діни дастандарды бір жанрға жатқыза отырып, оның шығу тегін келесідей баяндайды. «XIX ғасырда діни қисса дастандарды жырлаушылар, таратушылар өте көп болған. Оның бір себебі мынада жатыр. XVIII ғасырдағы жоңғар шапқыншылығынан шаршаған елге, жойқын соғыс тоқталғаннан кейін, мәдениет пен әдебиет, оқу білімге көңіл бөлу, іздену күнделікті кәсіпке айналды. Молла ұстап, дін оқуын оқытуды әдеттендіре бастады. Мешіттер, медреселер салынып, дін жолымен тәрбиеленген ақындар көбейе түсті. Олардың толғау-жырлары ислам әлемімен байланысқа түсіп, үндесіп жатты. Шортанбайдың, Ақмолланың шығармалары соның айғағы. Мұсылманша білім алған ақындардың туындыларында исламды насихаттау, дәріптеу пайда болды. Осындай өнер адамдары ел аралау, өзін жұртшылыққа таныту, жақсылармен дәмдес болу, таңды таңға атырып жыр айту тәрізді қалыптасқан дәстүрді берік ұстанды. Сөйтіп, діни қиссаларды айту, діндар ақындардың міндетіне айналды [7, 123].»

Соңғы он бес жылдың ішінде қолға алына басталған діни дастандарға байланысты зерттеу жұмыстарын Р.Бердібаевтың, Ө.Күмісбаевтың, Б.Әзібаеваның еңбектерінде байқауға болады. Діни дастандарды эпикалық жыр тұрғысынан қарау мәселесі, араб, парсы және қазақ көркем шығармалары арасындағы әдеби байланыс айтылды.

Б.Әзібаеваның «Главный метод создания дастанов — использование общефольклорной поэтики, как-то: эпизация описываемых событий; героическая идеализация, сочетание конкретно бытовой достоверности со сказочно-фантастическим и вымышленным; налицо также специфические дастанские параметры; индивидуализм и

конкретизация; психологическая насыщенность, детализация и орнаментализация как при создании образов, так и при описании» [8, 30].

Сонымен қатар Б.Әзібаеваның діни дастандарды мағына жағынан келесідей топтастырды: «В тематическом плане эти произведения очень разнообразны, их можно сгруппировать следующим образом: дастаны, рассказывающие об отдельных заповедях и запретах Ислама, а также о наказаниях за их нарушение; дастаны о мусульманских богатырях; дастаны, повествующие о войнах с неверными за утверждение и распространение Ислама; дастаны о мусульманской миссии, пророке Мухаммеде, о четырех праведных халифах и т.д.» [8, 30].

Қазақ даласында діни тақырыпта жырлағандардың қатарына Шәді Жәңгіров («Назым Сияр Шариф» дастаны), Рабғузи («Қисса-ул- әнби»), Майлықожа («Зарқұм»), Мәшһүр Жүсіп Көпеев, Жүсіпбек Шайхысламұлы («Салсал», «Зарқұм», «Алтын балық», «Кербала», «Мансұр- ӘлХалаж»), Әсет Найманбаев («Салсал», «Кербаланың шөлі»), Мәулекей Жұмашұлы («Қисса Жұмжұма», «Дариға қыз», «Қисса-и Салсал», «Қисса-и Сейітбаттал»), Иазит Қонайұлы («Қиссаи Хазреті Айшаның Тұхматы»), Шорман Білтебайұлы («Ибраһим», «Исмағил», «Кесік бас»), т.б. ақын-жыршылар мен қиссашыларды айтуға болады. Олардың еңбектері мен біздің уақытына дейін сақтап жеткен жазба ескерткіштері жайлы әдебиетші ғалымдар, түркітанушылар жеке-жеке зерттеу нысаны ретінде қарастырып жатыр.

Қазақ жеріне ислам діни енгеннен кейін, аңыз түрінде айтылып, тараған діни әңгімелер ұлттық эпикалық дәстүрді бірте-бірте бойына жинақтап, сіңіре бастады. Сөйтіп, уақыт өте келе, ұлттық сипат алған хикаяттар толғау тектес өлең-жырларды өмірге әкелді. Араб-парсы тіліндегі қиссалардың тарала бастауы, халықтың талап-тілегіне орай іргелі оқиғалардың өлең-жыр түрінде айтылып кемелденуі діни аңыздардың да жырға айналғаны дәлел бола алады. М.І.Әбдуов діни дастандарды зерттеудің маңыздылығы жайлы келесідей қорытынды береді:

- біз діни эпостың мазмұнына үңілу арқылы сюжеттік негізін, тарихи оқиғалармен байланысын, мәтінін зерттеу нәтижесінде, көркемдігі мен тілін ашуға қол жеткіземіз;
- ислам тарихынан түрлі мәліметтерді білу арқылы діннің болмыс-бітімін түсінуге мүмкіндік аламыз;
- діни эпостың ауыз әдебиетіндегі орнын айқындап, байланысын, өзге мұраларға тигізген әсерін бағдарлаймыз, түйіндеп айтқанда, ел қазынасының елеулі бір саласының бетін ашамыз;
- ислам дінінің қазақ жеріне енуіне байланысты, діни аңыз-әңгімелер де ел ішіне еркін тарады, олардың қызықты да, тартымды оқиғалары көпшіліктің көңілінен шықты;
- ақын-жыраулар шығармашылығында сопылық үрдіс бел алып, дінді дәріптеу, насихаттау дәстүрге айнала бастады;
- парсы тіліндегі шығыстық қиссалар көрініс берді;
- халық діни сауат ашудың арқасында Қасиетті Құранмен қауышты, «Қисса-ул-әнби» тәрізді көркем дүниелер пайда болды;
- осындай өзекті жағдайлар жинақтала келе қазақтың діни эпосының сюжетіне арқау болды [9, 45].

Қорыта келгенде, жоғарыда айтылған пікірлерге сүйене отырып, діни дастандар мен қиссалар біздің ұлттық батырлық жырлар сияқты қазақ халқының тұрмыс-тіршілігіне, салтына, әдет-ғұрпына әсер еткенін растаймыз. Сондықтан еліміздің сирек қорларында, Орталық кітапханаларымызда сақталған, әлі де зерттелмеген авторы белгілі, белгісіз қиссалар мен діни дастандарды ашып оқи білу, жазылған дәуірдің тілін түсіну, мазмұны жағынан, тілі жағынан зерттеу, ата-бабаларымыздың бізге қалдырған мұрасын халыққа жеткізу – қазіргі жас ғалымдар мен түркітанушылардың міндеті.

ҚОЛДАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Кайранбаева Н., ШадкамЗ. Хазірет Әли дастандарының Қазақстандағы нұсқалары. Абай атындағы ҚазҰПУ-дың хабаршысы, «Филология» сериясы, №4(74), 2020 ж. 237-243 б.
2. Бабабеков Х., Рахимов Ж., Садықов Х. Өзбекстан тарихы. Ташкент, 1995. – 255 б.
3. Сыздықова Р. Қазақ әдеби тілінің тарихы (XV-XIX ғасырлар) – Алматы: «Ана тілі», 1993. – 320 б.
4. Қыраубаева А. Қазақ әдебиетіндегі шығыстық қиссадастандардың түптөркіні мен қалуыптасуы: Филол. ғыл. дры ...дис. автореф. — Алматы, 1997.
5. Жаксылыков А.Ж. Образы, мотивы и идеи с религиозной содержательностью в произведениях казахской литературы: Автореф. дис. ... д-ра филол. наук. — Алматы, 1999.
6. Кәкішев Т. Қағидаға айналған қателер//Нәубет. Алматы: Жалын, 1990. —142б.
7. Әбдуов М.І. Діни эпостың жариялануы және зерттелуі. Қарағанды университетінің хабаршысы, Филология сериясы. № 3(55)/2009. – Қарағанды, 2009.
8. Азибаева Б.У. Казахский дастанный эпос. — Алматы: Ғылым, 1998. — 250 с.
9. Әбдуов М.І. Діни дастандарды зерттеудің маңызы. Қарағанды университетінің хабаршысы, Филология сериясы. №4(64)/2011. — Қарағанды, 2011.

УДК 81

К ВОПРОСУ О СОВРЕМЕННОЙ ТЕРМИНОГРАФИИ

Бейсенова Ж.С.

Евразийский национальный
университет им. Л.Н. Гумилева
Казахстан, Нур-Султан

***Аннотация.** В статье рассматриваются вопросы терминологии и их теоретические и практические особенности. Внимание уделяется истории казахской и русской терминологии. Акцентируется проблема разработки инфологической модели многоязычной объяснительной терминологической и терминологической базы.*

***Ключевые слова:** терминология, термин, терминологический словарь, модель терминологической базы данных (ТБД).*

В большинстве областей знания терминологические дискуссии являются конструктивными и нужными, так как небрежное отношение к терминологии может иметь негативные последствия для различных отраслей науки. Отсутствие четкого термина приводит к неоднозначному его толкованию и привносит элемент неопределенности при решении теоретических и прикладных задач. Казахские ученые – терминологи и лингвисты – активно обсуждая и акцентируя внимание на основных современных проблемах терминологии, подчеркивают важность приведения в соответствие понятийного аппарата во всех сферах науки и производства, в том числе, юриспруденции, образования, в целом, языкового развития [1]. Для этого, как нам представляется, нужно договориться о едином понятийном наполнении существующих терминов, или же заменить соответствующие термины на корректные.